

(I2) Berlin 1904: Rösträtt och moderskap

[...] the organizational energy and skill required to pass protective legislation conflicted with the continuing struggle toward women's equality.

Alice Kessler-Harris, 1982

1904 var turen kommen till Tyskland att ordna en internationell kongress inom International Council of Women. Den arrangerades för första gången av det inhemska rådet, så som stadgarna hade bestämt. Bund Deutscher Frauenvereine hade år 1897 accepterats som representant för Tyskland inom ICW. På engelska blev dess benämning German National Council of Women. Kongressen hölls i Berlin, i stadens stora konserthus Die Philharmonie, centralt beläget nära Potsdamer Bahnhof.¹

Ordförande för den svenska rösträttsorganisationen, historikern fil dr Lydia Wahlström, besökte den internationella kvinnokongressen, på tyska kallad Der Internationale Frauen-Kongress. Wahlström bedömde att ICW var på väg att accepteras av alla, också av de konservativa kvinnosakskvinnorna till vilka hon räknade sig. Hon hade kommit för att hålla ett tal om att de svenska kvinnorna nyligen samlat sig till nationell organisering för kvinnors rösträtt,² och verkar inte ha haft klart för sig att rösträtten var kontroversiell inom ICW.

Vid sidan om kongressen och i opposition mot ICWs försiktighet fullföljdes i Berlin bildandet av en internationell organisation för ett politiskt

1. Kongressen hölls 13–19 juni i samband med det tredje femårsmötet för ICW 8–10 juni, ICW Berlin 1904:XXI–XXV; Berlin 1904:1ff; Die Philharmonie är längesedan borta. Huvudentrén vette mot Bernburger Strasse 22a u 23 och en sidoentré mot Köthener Strasse 32. *Handbuch für die III. Generalversammlung des internationalen Frauenbundes in Berlin vom 6.–11. juni 1904 und für den internationalen Frauenkongress in Berlin vom 12.–18. juni 1904*. Herausgegeben vom Lokalkomitee. Berlin: Habel, 1904:42f samt insidan av omslaget, hädanefter = *Handbuch Berlin 1904*.

2. Berlin 1904:538ff.

medborgarskap för kvinnor. Konstitueringen av denna organisation ägde rum den 4 juni, ett par dagar före öppnandet av ICWs femårsmöte. Den nya organisationen, som antog namnet International Woman Suffrage Alliance, startade i Berlin för att intresserade kvinnor skulle kunna delta i detta initiativ och i kvinnokongressen under samma vistelse i staden. Den var både en provokation mot och ett komplement till ICW – den enskilda individen kunde utan att svika ansluta sig till båda organisationerna genom skilda nationella organisationer.

International Woman Suffrage Alliance (IWSA), här kallad Alliansen, skulle byggas upp på samma sätt som ICW genom nationella medlemsorganisationer. Susan B. Anthony, 84 år, vars ”lifsverk nu kunde sägas nått sin fullbordan, reste sig och mottog församlingens entusiastiska hyllningar”, när stadgarna hade antagits, skrev Lydia Wahlström. Wahlström hade inte försummat att vara med vid födelsen av den internationella rösträttsrörelsen. Alliansen blev under nordamerikanskan Carrie Chapman Catt en rörelse, som samordnade stora skaror kvinnor.³

Der internationale Frauenkongress

Den internationella kvinnokongressen i Berlin var omfångsrik och välorganiserad och gjorde stort intryck på sin samtid. Den tog försiktigt upp rösträtten,⁴ och integrerade den i den kvinnosyn som poängterade kvinnlighet som ett komplement till manlighet. Huvudsyftet med kongressen var att lyfta fram kvinnors syn på sig själva och presentera vad kvinnor kunde utträta. Den liknade, men i större skala, de filantropiskt inriktade kongresser som hållits i Paris 1889 och 1900. Denna moderata typ av kongresser hade sin betydelse som arenor för kvinnor. De lät kvinnor framträda i en offentlighet som egentligen var dem förmenad och till och med olaglig i politiska sammanhang i Tyskland. De odlade kvinnors ansvarskänsla för samhällsfrågor – bara att delta i en av dessa kongresser var att utmana bilden av kvinnan som blid och passiv. Deras krav var emellertid knappast radikala, även om kongresserna som fenomen måste sägas ha varit det.

3. *Dagny* 1904:271f (citat); 277ff; Rupp 1997:21f och 159–179.

4. ICW Berlin 1904:XXI–XXV; Boken är baserad på pressmeddelanden som gavs ut under kongressen, Berlin 1904:Vorwort Vff. Se även *Bilder vom Internationalen Frauen-Kongress Berlin, im Juni, 1904*.

Mer än 2 000 deltagare hade registrerat sig för dagliga sessionsträffar. Dessutom hölls möten på kvällstid för allmänheten, som besöktes av drygt 6 000 personer. Det handlade om en respektabel kongress; kejsarinnan Augusta gav audiens för de officiella representanterna för ICW, där också Susan B. Anthony deltog.⁵

Lydia Wahlström imponerades av ”den kloka och värdiga ledningen” och tyckte med en lätt kritisk ton att de deltagande kvinnorna var ”vackra och ståtliga” i ”ofta mycket dyrbara och intensivt ’kvinliga’, stundom väl extravaganta toaletter”. Hon noterade med belåtenhet att en empire-inspirerad klädsel med låg krage och utan korsett bars av de flesta tyskorna. Hos de anglosaxiska kvinnorna fann hon en harmonisk utstrålning. Numera, kommenterade hon, valde kvinnorna inte längre att betona sitt krav på likaberättigande genom sitt val av kläder: ”Den manshärmande typen såg man påfallande sällan till, och förekom den, var det hos en eller annan äldre dam, som varit med om den tid, då man fått slåss med näbbar och klor för ’die Frauenrechte’”. Av kongressen och dess publik drog hon slutsatsen att ”förföljelsens tid” var över och att kvinnorörelsen blivit socialt accepterad.⁶

Huvudorganisatör var Marie Stritt, ordförande för Bund Deutscher Frauenvereine och därmed kongressens givna ordförande. Hon räknades till de radikalare inom sin organisation. I sitt öppningstal framhöll hon att stora framsteg hade gjorts sedan ICWs Londonkongress fem år tidigare.⁷ Genom att nära följa hennes tal kan vi se hur en framstående tysk kvinnosakskvinnna valde att officiellt framställa sin kvinnosyn. Det är troligt att hon formulerade sig på sitt ofta vaga sätt för att inte stöta sig med några inom den disparata organisation som hon ledde. Men ibland var hon klar och tydlig.

Marie Stritt lyfte fram den kvinnliga särarten och försäkrade att den inte skulle ta skada om kvinnor fick mer makt i samhället:

5. ICW Berlin 1904:158ff; *Handbuch Berlin* 1904:100f; 3 000 var deltagare och 8 000 kom till mötena enl *JdF* Nr 145 Juillet 1904; Mellan 2 000 och 3 000 deltagare, *Aftonbladet* 18/6 1904; Wahlström 1949:197.

6. Två artiklar av Lydia Wahlström i *Dagny* (citat 279) 1904:277ff & 295ff. Se Wahlström 1949:197.

7. Berlin 1904:2f; Marie Stritt var ordförande för BDF 1899–1910. Weiland 1983:261f; Anslutna nationella råd var 19 enl ICW 1904:152, 15 enl Lefauchaux 1966:350; samma historieskrivning om internationella kvinnokongresser, som endast nämner ICWkongresser från Washington 1888 och framåt, kan man läsa i ”Zur Einführung”, *Handbuch Berlin* 1904.

Framförallt vill denna kongress med eftertryck korrigera den redan tusen gånger vederlagda men alltid återkommande felaktiga uppfattningen att kvinno- rörelsen, som strävar efter ökade rättigheter och plikter för kvinnor, skulle inkräkta på den kvinnliga särarten och förstöra den.⁸

Genom att understryka skillnaden mellan män och kvinnor som en särart (*Eigenart*), vilket feminister brukade undvika, valde Stritt att mota anklagelser om okvinnlighet. Hennes betoningar kunde ses som vägledande för politiska och praktiska ställningstaganden. Typiskt för en konservativ kvinno- syn var att tala om ”plikter” och att kvinnors plikter skilde sig från mäns. Jämlikhetsförespråkare talade hellre om ”rättigheter”. Marie Stritt parade ihop plikter och rättigheter till en verbal omelett med vilken hon ville få omvärlden att förstå att ”kvinnligheten” inte skulle försvinna, utan stärkas och bli en tillgång:

Den [kvinno- rörelsen] kommer dessutom att kunna övertyga alla dem som *vill* höra och förstå att just genom kvinnoemancipationen – och bara genom den – blir den kvinnliga särarten förädlad och upphöjd och kan komma till sin verkliga rätt, såväl inom familjen som i det vidare samhällslivet, i lokalsamhället och i staten. Inte för att bli *lik* mannen utan för att desto mer kunna vara *sig själv* fordrar kvinnan rätten att själv bestämma över sin egen person [...]⁹

I sin beskrivning fogade Stritt som i förbifarten in en polemik med feminister, när hon valde att säga att hon ställde sina krav för att förbättra särarten och ”inte för att bli *lik* mannen”. Hon visade mellan raderna fram en nidsbild som antagligen ingen feministisk jämlikhetsivrare skulle ha gått med på. Feministernas mål var jämlikhet inför lagen och ekonomiskt oberoende. Feminister utgick inte från en föreställning om en biologisk ”likhet” och såg definitivt inte som sitt mål att ”bli lik mannen”, däremot att behandlas rättvist. Där-

8. "Vor allem aber wird dieser Kongress eine nachdrückliche Berichtigung des alten, tausendfach widerlegten, aber immer noch tausendfältig wiederkehrenden Irrtums erbringen, dass die Frauenbewegung, indem sie erweiterte Rechte und erweiterte Pflichten fuer die Frauen anstrebt, die weibliche Eigenart beeinträchtigen, ja zerstören würde." Berlin 1904:5.

9. "Es wird vielmehr alle, die hören und verstehen und sich überzeugen lassen *wollen*, davon überzeugen können, dass gerade durch die Emanzipation der Frau – und nur durch sie – ihre weibliche Eigenart veredelt, erhöht, in der Familie wie im weiteren Gemeinschaftsleben, in Gemeinde und Staat, erst zur richtigen Geltung gebracht werden wird. Nicht um dem Manne *gleich* zu werden, sondern um mehr und ganz *sich selbst* sein zu können, fordert die Frau das Recht der freien Selbstbestimmung auch für sich [...]", Berlin 1904:5.

emot använde deras vedersakare inte sällan den biologiska skillnaden dels som ett argument mot en alltför långt gående kvinnoemancipation, dels som ett argument för kvinnors integrering som ett komplement i samhällsbygget. Att Stritt valde att antyda att det fanns kvinnor som hade en önskan om att bli lika män, tyder antingen på populistisk retorik med känsla för tidsandan eller bristande kunskap. Det sistnämnda torde knappast ha varit fallet.

Marie Stritt försäkrade kongressen att kvinnorörelsen inte utgjorde något hot mot "olikheterna" mellan kvinnor och män. Ambivalent framhöll hon vikten av att kvinnor inte föreskrevs en "kvinnlighet" utan fick tillfälle att formulera den själva, samtidigt som hon lovade att kvinnor inte skulle bli som män. Utifrån detta resonemang kunde vissa åhörare dra slutsatsen att kvinnor inte heller ville inta mäns positioner och platser. Andra kunde ta till sig att kvinnor själva borde få forma sin identitet. Genom emancipationen, menade Stritt, skulle kvinnor komma ännu närmare den idealbild av kvinnan som moraliskt högre stående än mannen som fanns i samtiden och inom kvinnorörelsen. Kvinnan skulle bli ännu mer "förädlad och upphöjd".

Stritts tal visar på de paradoxer och den diskursram de flesta kvinnor fann bäst att argumentera inom. Utan tvekan ville hon betona kvinnors rätt till självbestämmande och självdefiniering, i en tid med föreställningar om män och kvinnor som olika. Kvar för henne, som ordförande för en splittringshotad och borgerlig förening, blev att betona att kvinnor själva borde få frihet att bestämma på vilket sätt de var olika män, samtidigt som denna olikhet förutsattes finnas som något väsensskilt från "manligheten". Vad än kvinnor skulle hitta fram till att de egentligen var, borde detta på intet sätt hota staten eller familjen i dess dåvarande form; Stritt målade i förväg upp en norm för den nya kvinnosyn kvinnor själv skulle få lov att skapa när de blev emanciperade, och hennes ramar var snäva. Kvar blev i stort sett bara för dessa nya kvinnor att betona en kvinnotyp som lovade att bli "bättre" enligt tidens normsystem för kvinnlighet. Stritt gav inte ens en verbal öppning för en fri definition; hon antydde bara möjligheter, som låg nära de gamla normerna. Med sådana ord öppnade ordföranden kongressen.

Stritts kvinnosyn skulle bara utmanas av några få kongressister. Att kvinnans särart borde leda till skillnader i hennes ekonomiska medborgarskap kom att alltmer betonas. Det fick följder för hur man utmålade det politiska medborgarskapet. Marie Stritts kvinnosyn, i all dess ambivalens, liksom hela

kongressens mjuka inriktning, undgick inte kritik från radikalare kvinnor. Som vanligt var gruppen kvinnor varken enhetlig eller helt enig.

Öppna föreläsningar av allmänt intresse om kvinnorörelsen i världen hölls på kvällstid. Där skulle inga diskussioner föras. På dagtid hölls möten enbart för kongressdeltagare. Fyra parallella sammankomster med tematiskt innehåll hölls på dagtid. De avslutades med diskussion, men definitiva ställningstaganden undveks.¹⁰

I sitt inledningstal hade Marie Stritt kallat kvinnoarbetet inom industrin för ”den mest brännande kvinnofrågan, själva brödfrågan [...]”. Under tre av kongressens teman fanns tid avsatt för att behandla kvinnor och industri, även om inte många arbeterskor fanns närvarande. Till organisationskommittén hörde den ovan nämnda Alice Salomon, som i London försvarat idén om skyddslagar för kvinnor. Hon var ganska ung och hade snabbt blivit ett namn i de internationella kvinnokretsarna. Hon hade varit med i Berlin vid den internationella kvinnokongressen 1896, i Zürich på arbetarskyddskongressen 1897 och i Paris 1900 på den mer välgörenhetsinriktade kongressen. Tillsammans med Jeanette Schwerin hade hon i sitt hemland arbetat för fabriksinspektion och kvinnor som yrkesinspektörer. År 1900 hade hon valts in i styrelsen för Bund Deutscher Frauenvereine, och hon och Schwerin hade fått organisationen att inta en positiv hållning till särlagar för kvinnor. Salomon arbetade vid denna tid på en doktorsavhandling om anledningarna till löneskillnader mellan kvinnor och män.¹¹ Under kongressen var hon ordförande vid alla de möten, som tog upp kvinnors industriarbete.

Ett möte om industriarbeterskor hölls i Beethovensalen, som låg något avsides, var svår att hitta och därför inte så välbesökt. Alice Salomon beklagade att få kvinnor ur arbetarklassen kunnat komma från utlandet, av brist på tid och pengar. De tyska arbetarkvinnornas representanter hade uteblivit av partipolitiska skäl. Salomon hoppades ändå på att mötet skulle upplysa kongressen om arbeterskors förhållanden och väcka de borgerliga kvinnornas ansvarskänsla.¹²

10. Berlin 1904:Inhalt & 3ff, 177; *Handbuch Berlin* 1904:75–101.

11. ”Der brennendsten Frauenfrage, der Brotfrage [...]”, Berlin 1904:4; Berlin 1904:X; Weiland 1983.

12. 14 juni, Berlin 1904:177f; *Handbuch Berlin* 1904:81; ”Internationaler Frauenkongress”, osign. *Vorwärts*, 1. Beilage Nr 139, 16 Juni 1904.

Henriette van der Mey, Amsterdam, var en av inledningstalarna. Hon kom gång på gång tillbaka till behovet av arbetarskyddslagstiftning för kvinnor. Som socialist värnade hon om organisationsrätten och företrädde den normalfackliga ståndpunkten, att särdrag i kombination med facklig organisering skulle ge förbättringar för kvinnor.¹³

Fabriksinspektrisen Dr. Marie Baum, Karlsruhe, talade om fabriksarbeterskan i Tyskland i ett analytiskt inlägg. Hon angrep själva genusarbetsdelningen och ställde kvinnornas sämre möjligheter på arbetsmarknaden i relation till mäns bättre. Kvinnors skicklighet underskattades och de uteslöts systematiskt från tillfällen att förbättra sin yrkesskicklighet, menade Baum. Hon var otydlig beträffande särdrag och skulle möjligen kunna tolkas som lätt skeptisk till nyttan av arbetarskyddslagstiftning för enbart kvinnor. Men hon valde att betona annat.¹⁴ Som yrkesinspektör i Tyskland hade hon att övervaka att bland annat nattarbetsförbudet efterlevdes och hon hade därför svårt att ifrågasätta lagen.

Margaret Bondfield, England, talade för särdragstiftning liksom Rosika Schimmer, Ungern. Andra talade om kortare arbetstid men undvek att precisera det till ett nattarbetsförbud. Diskussionen lämnade frågan om arbetarskyddet och gick via förslag om sociala reformer av annat slag (åtta timmars arbetsdag och barntillsyn) över till politiska rättigheter. Rösträttskravet restes. Diskussionen om kvinnors ställning på arbetsmarknaden sköts på det viset över till deras maktlöshet i politiken. Lösningen av arbetsmarknadsfrågorna borde sökas på den politiska nivån, enligt flera talare. Inte förrän lagar stiftades med kvinnors medverkan, var det meningsfullt att diskutera för eller emot skyddslagar.¹⁵

När publiken åter samlades i Beethovensalen var rubriken entydig: "Arbetarskyddslagar för kvinnor". I sin inledning framhöll Alice Salomon att kvinnor hade olika åsikter om ett arbetarskydd för kvinnor, vilket visat sig på tidigare internationella kvinnokongresser. I Tyskland var däremot alla kvinnor överens om det positiva med sådan lagstiftning. Salomon underströk att frågan var central för kvinnorörelsen. I ett ställningstagande för eller emot

13. Berlin 1904:188; *Handbuch Berlin* 1904: 81.

14. Berlin 1904:188ff.

15. Session "Frauenarbeit und Mutterschaft", Berlin 1904:195ff, 206; *Handbuch Berlin* 1904:81.

skyddet av kvinnan rymdes en större fråga; det gällde vilka slutmål man ansåg att rörelsen borde sträva mot. Salomon hänvisade till moderskapet och biologiska skillnader. Hon jämställde två slags krav: det på arbetarskydd för alla kvinnor i form av kortare arbetstid, och det på en moderskapsförsäkring för kvinnor som var gravida och födde barn.¹⁶ För henne tog dessa båda typer av lagar på samma sätt hänsyn till mäns och kvinnors olika natur. Hon använde sig av samma glidning i resonemanget som den av henne beundrade Beatrice Webb hade använt i London.

Tre inbjudna inledde diskussionen, två för och en emot särilar. Den bredare differentieringen av talare hade minskat i jämförelse med Londonkongressen. Helene Simon, Berlin, talade *för* ett skydd och får representera de två positiva talarna. Hon hade studerat vid London School of Economics och tagit intryck av Beatrice Webb, samt influerats av de tyska katedersocialisterna, främst Gustav Schmoller. Simons två tunga argument var att ett skydd vore politiskt taktiskt samt att kvinnor var svagare och annorlunda därför att de var mödrar. Hon menade att ett generellt arbetarskydd – mot vilket ett särskilt arbetarskydd skulle ses som ett första steg – var angeläget och inte längre kontroversiellt. Hon följde de tyska socialdemokraternas linje och avvisade – som de – tanken på att män ville skada kvinnor genom särilar. Om kvinnors arbetssituation blev förbättrad genom lagar, skulle de kunna organisera sig. Ett arbetarskydd skulle hjälpa arbeterskor att få bättre betalt och inte bidra till att de försvann från arbetsmarknaden.

Simon tog upp det känsliga hemarbetet och hennes sätt att i detta avsnitt av sitt tal utgå från att kvinnor hade andra ”plikter” än män förtjänar en närläsning:

[...] kvinnan var på intet sätt mindre värd än mannen och inte ens svagare; hon var bara mer utarbetad än han, därför att hon måste tjäna två herrar på samma gång: sina plikter på arbetet och i hemmet.¹⁷

16. Berlin 1904:Inhalt, 444f; *Handbuch Berlin* 1904:87; Enl Braun var både borgerliga och socialdemokratiska kvinnor i Tyskland år 1900 överens om att nattarbetslagstiftningen för kvinnor var positiv, Braun 1901.

17. "[...] nicht um eine Minderwertigkeit handelt es sich hierbei, nicht einmal um die Frage, ob die Frau an sich schwächer sei als der Mann; sie ist überlasteter als er, weil sie zwei Herren zugleich dienen soll: gewerblichen und häuslichen Pflichten." (448) Berlin 1904:447f.

Simon använde uttrycket ”två herrar”, när hon talade om för vilka en kvinna måste arbeta. Men det var henne främmande att därefter förklara att dessa ”herrar” var den äkte mannen respektive arbetsgivaren. För henne handlade ”herrar” inte om verkliga personer; hon talade om ”plikter” i bildlig bemärkelse. Kvinnan ”tjänade” inte verklighetens män utan utförde sina två olika och självklara ”plikter” – i hemmet och på arbetsplatsen. Trots sin kritik av kvinnors hårdare arbets- och livsvillkor lämnade Simon verkliga män utanför sin analys. Det var självklart för henne att varje kvinna hade ansvar för att utföra *sina egna* plikter. Uttrycket ”kvinnans plikter” – såsom motsatta mannens – användes av dem som betonade olikheter och olika ansvarsområden för kvinnor och män. Metaforen med de två ”herrarna” använde Simon för att förklara varför kvinnor var utarbetade. Hon såg inte verkliga män i sammanhanget – och trots att vi nu hundra år senare omöjligen kan låta bli att tänka på ett problematiserat maktförhållande mellan könen vore en sådan läsning att misstolka Simon.

Från kvinnors plikter gick Helene Simon över till att tala om beskydd av barn, vilket definitivt hörde till ”plikterna”. Barnbeskydd borde åstadkommas genom ett arbetarskydd för mödrar och unga flickor/blivande mödrar. Kvinnans fysik var utsatt för fara i industriarbetet. Helene Simon önskade både ett allmänt skydd för alla kvinnor och ett särskilt ”före och efter barnafödandet” med koppling till finansiellt underhåll. Genom detta skulle en naturlig genusarbetsdelning få stöd. Det skulle ge kvinnan ”jämlighet i arbetet med män genom att hennes köns naturliga arbetsuppgifter därigenom blir högt värderade”.¹⁸

Helene Simons resonemang blandade bilder från verkliga havandeskap med ett generellt moderskap, med begrepp som ”naturliga arbetsuppgifter” och en uppvärdering av det kvinnliga genom särbehandling. Hennes inställning till jämlighet kan göras begriplig genom hennes ordval: hon använde det tyska ordet *Gleichstellung*, vilket ligger språkligt nära det svenska ordet ”lik-

18. "Erst ein ausgedehnter, sachkundiger Schutz der Arbeiterin im allgemeinen, ein eben solcher Schutz der Mutter vor und nach der Geburt des Kindes im besonderen, mit entsprechender Unterstützung durch Krankenkassen oder Sonderkassen wird allmählich eine Arbeitsteilung zwischen Mann und Weib bewirken, auf dem die Frau nicht mehr ihrer Billigkeit und Willigkeit halber, sondern wegen ihrer Leistungen Beschäftigung findet. Nicht Benachteiligung bedeutet deshalb der gesetzliche Schutz der Frau, sondern bei voller Wertung der natürlichen Aufgaben ihres Geschlechts den einzigen Weg zur gewerblichen Gleichstellung mit dem Mann." Berlin 1904:449f.

ställighet”, som användes flitigt i svenska kvinnorörelsekreter vid denna tid. Det franska *égalité*, som på svenska har sin bästa översättning i ”jämlighet”, blev på tyska inte sällan *Gleichheit*, vilket ordagrant blir ”likhet”, inte jämlighet. Tyskan verkar inte ha den distinktion som svenskan har mellan orden ”jämlighet” och ”likhet”, vilket bidrar till förståelseglidningar och oklarheter i diskurser om förhållandet mellan kvinnor och män. ”Likställighet” var vad Helene Simon såg som ett mål och med det ordvalet kunde hon lätt tala om skillnader och natur. Men vilket slags likställighet (eller jämlighet?) som skulle uppnås genom den rigida genusarbetsdelning, som hon antydde vore den bästa, preciserade hon inte. Hennes betoning av en generell arbetarskyddslagstiftning som mål, visar att hon befann sig i en diskurs inom vilken begrepp som ”generell/allmän” och ”jämlighet” (eller någon variant därav) var positiva samtidigt som hon åberopade kvinnors *särskilda* behov. Helene Simon gick inte in på hur dessa visioner skulle förenas. Hon önskade kvinnor högre löner och en möjlighet att arbeta utanför sina hem men i vilken grad och med vilka uppgifter förblev vagt. Moderskapet var för henne viktigt, med stort inflytande över kvinnans livs- och arbetsuppgifter. Den barnalstrande kvinnan gled i hennes tal ut till att omfatta alla kvinnor.

Den enda som inbjudits att tala *mot* skyddslagar för kvinnor var Marie Rutgers-Hoitsema, Rotterdam. Exempel tog hon från sitt hemland, Nederländerna. Hennes tal blev, i kongressboken, summerat på en sida, medan Helene Simons tal hade fått utrymme på drygt fem trycksidor. Sammandraget av Rutgers-Hoitsema kan inte ha berott på att manuskript fattades. Fredrika-Bremer-förbundets och den svenska kvinnorörelsens tidskrift *Dagny* publicerade redan 1904 hela Rutgers-Hoitsemas tal, översatt från hennes originalmanus. Tryckt där var det sex sidor långt.¹⁹ Förkortningen av Rutgers-Hoitsemas tal måste ha berott på principer vid redigeringen av materialet som tyder på en favorisering av mindre provocerande åsikter. Marie Stritt hade redigerat volymen. Trots – eller kanske på grund av – att hon var omstridd som radikal inom den tyska kvinnorörelsen, stödde hon i arbetarskyddsfrågan den tyska konsensusen. Som ordförande hade hon som uppgift att jämka mellan alla de delar av den tyska kvinnorörelsen, som försökte samsas inom Bund Deutscher Frauenvereine.

19. *Dagny* 1904:377ff; Berlin 1904:445ff.

Vad yttrade Rutgers-Hoitsema enligt den förkortade versionen på tyska? Först ska hon ha sagt att skyddslagstiftningen för kvinnor hade haft en gott inflytande på arbetsområden där kvinnor utgjorde en kvalificerad arbetskraft. På alla andra områden hade den varit till kvinnors nackdel. Tusentals kvinnor hade blivit avskedade. Som arbetssökande sänkte kvinnor lönerna för både kvinnor och män inom industrin. Kvinnoarbete hade nästan helt förlorat sitt värde, hemindustriellt arbete hade ökat och jämlikheten var långt borta när kvinnor inte kunde försörja sig. "[K]vinnors ekonomiska oberoende", för Rutgers-Hoitsema kvinnorörelsens mål, var hotat. Prostitution och kvinnoförakt följde på särbehandlingen, som hindrade förnyelse i arbetslivet. Rutgers-Hoitsemas krav blev, enligt kortreferatet: "*ingen särskild lagstiftning för kvinnor men allmän skyddslagstiftning för alla arbetare inom samma bransch*". Hon ville införa en maximal arbetsdag, längre ledighet för kvinnor efter barnsörd med full betalning och barnomsorg på statligt kontrollerade daghem.²⁰

På vilket sätt skilde sig protokollet från föredraget i dess helhet? Innehållet hade inte blivit förvanskat: det är en god resumé. Det som saknas är den ton av genuint engagemang för den fattiga arbeterskan som föredraget genomtyrades av, uppgifter om utfallet i konkreta industrigrenar, den tydliga sammanfattningen av de negativa effekter som skyddslagarna för kvinnor hade haft, liksom de välformulerade och politiskt tänkta kraven på vad som istället borde vara lagstiftningen på området. *Dagny* hade så gott som omgående låtit trycka talet, och markerade att det var en direktöversättning från Berlin.

Rutgers-Hoitsema började med en detaljerad beskrivning av arbetarskyddslagarna i sitt hemland Nederländerna. De gällde kvinnor och barn, hade gällt sedan 1889 och liknade dem som införts i Tyskland och Frankrike. Det mesta av hennes tal innehöll en argumenterad och nyanserad framställning av följderna av skyddslagarna. Hon drog in England i sin plädering för att visa hur de allra första skyddslagarna som enbart gällt kvinnor hade införts inom textilindustrin. Eftersom kvinnor varit i majoritet hade skyddslagarna lett till att män kommit i åtnjutande av samma inskränkningar av sina arbetspass. Utfallet hade blivit positivt för alla. På motsatt sätt hade det gått när samma lagar använts i den mer udda tillverkningen av damast, en finare

20. "[...] die ökonomische Unabhängigkeit der Frauen" och "[...]: keine gesonderte Gesetzgebung für Frauen, sondern allgemeine Schutzbestimmungen, gültig für alle Arbeiter, die in der gleichen Industrie beschäftigt sind." Berlin 1904:450.

linnevävnad. Där kunde inte arbetsprocessen avbrytas vid bestämda tider och kvalificerade kvinnor hade blivit ersatta av män. Samma sak hade hänt vid de stora tidningstryckerierna. Rutgers-Hoitsema menade att de arbetslösa kvinnorna tagit anställning vid mindre företag och till lägre löner, eftersom arbetsgivaren fått ett övertag i den situation lagen skapat. I sin tur hade detta dragit ner även mäns löner där.

Rutgers-Hoitsema – som så många andra – framhöll särskilt tryckerierna. Från Paris hade hon en uppgift om att 5 000 kvinnor som varit sättare fått lämna sina arbeten. Några av dem hade fått stanna och vika tidningarna för en fjärdedel av sin tidigare lön. Denna berättelse om ett nattarbete med att vika tidningar, som kvinnor fick utföra, återkom ständigt i kritiken. Hur ett sådant nattarbete kunde gå ihop med nattarbetsförbudet är något obegripligt. Två vaga referenser för sina uppgifter om arbetsmarknaden gav Rutgers-Hoitsema. För tillståndet i England hänvisade hon till "Hobsen" i dennes "framställning af den moderna kapitalismens utveckling", där han visat att kvinnor som avskedades blev till lönedpressande konkurrenter för män. Hon nämnde även att en Dr. Dodd i en avhandling visat att kvinnor i Tyskland hade blivit avskedade, när skyddslagar infördes inom textilindustrin.²¹

Rutgers-Hoitsema menade att "de *särskilda* skyddsbestämmelserna" hade ställt till med samhällsskador. Hon sammanfattade att arbeterskor hade blivit arbetslösa, även mäns löner pressades ner genom ökande konkurrens och kvinnors arbete hade blivit nästan utan värde på arbetsmarknaden. Som slutpunkt framhöll hon att "kvinnornas ekonomiska oberoende, hvarefter vi alla sträfvat och hvarmed vår jämlikhet är så nära förknippadt, allt mera rubbades". Slutresultatet var att den omvandling av samhället som låg inom räckhåll genom industrialiseringen blev hotad, och att ringaktningen av kvinnor ökade, liksom prostitutionen. Hennes reformkrav var distinkta: 1) samma skyddsbestämmelser för alla som arbetade inom samma industri, 2) en maximalarbetsdag för alla arbetare, 3) längre ledighet vid barnafödande med bibehållen lön samt 4) statligt inrättade "barnkrubbor och barnträdgårdar" med god tillsyn överallt där kvinnor arbetade inom industrin.

Talet i sin helhet anslöt till de socialistiska feministernas krav på ett jäm-

21. Den nämnde "Hobsen" ska med största säkerhet vara Hobson, *Dagny* 1904:377ff. Den nytänkande engelske nationalekonomen John A. Hobson hade 1894 publicerat *The evolution of modern capitalism*.

likt arbetarskydd för alla och en lika lång arbetsdag. För Rutgers-Hoitsema var det ekonomiska oberoendet och jämlikheten nära förbundna. Kraven på bibehållen lön och lång ledighet vid barnsörd var inte lika vanliga. Hennes krav på barndaghem var ytterst ovanligt.

I diskussionen gjorde Dora Montefiore, London, ett inlägg som återgavs utförligt i kongressboken, trots att hon drev samma grundtes som Marie Rutgers-Hoitsema.²² Hon försvarade det ekonomiska medborgarskapet och framhävde samtidigt behovet av organisering och ett politiskt medborgarskap. Montefiore valde en retorisk omväg när hon föreslog att fyra principer borde vara vägledande för kvinnorörelsen:

- I. Vi borde mer exakt definiera vad vi menar med staten och med statligt skydd.
- II. Kvinnor i industri borde alltid beskyddas som vuxna, inte som barn.
- III. All ny lagstiftning borde på förhand granskas av kvinnor, för att man skulle kunna se om förslaget berodde på hycklad medkänsla eller på någons egenintresse.
- IV. Det ideal som borde hållas upp för den arbetande kvinnan, skulle vara att beskydda sig själv enligt samma modell som män gjorde det, för det första genom facklig verksamhet och för det andra genom rösträtt till parlamentet.²³

Liksom Harriot Stanton Blatch gjort i London, framhöll Montefiore mäns behov av skydd. Män kunde lika väl som kvinnor skadas av alltför tungt arbete, vilket kunde få följderna för samhällets framtid. Montefiore ogiltigförklarade argumentet att kvinnor genom skyddslag hade fått det bättre på arbetsplatser där de var i majoritet, som Rutgers-Hoitsema framhållit. Som svar på de förkortade arbetsdagarna hade nämligen arbetsgivarna utvecklat ett system med manliga förmän, för att kvinnorna skulle producera lika mycket på den kortare tiden.²⁴

22. Berlin 1904:451ff.

23. "I. We should define more exactly than we do now what we mean by the State, and by State Protection. II. Women in Industry should always be protected as adults, never as children. III. Any such proposed legislation should be examined and tested by women, as to whether it is inspired by spurious sentiment, or by the selfinterest of others. IV. The ideal we should set before working women should be self protection on the same lines as men, first through Trade Unionism, and secondly through the Parliamentary vote." På engelska i kongressboken, som skrevs på flera språk. Berlin 1904:451f.

24. Berlin 1904:451ff.

Alexandra Gripenberg yttrade sig i den följande debatten i stort sett på samma sätt som i London fem år tidigare. Hennes motargument var tre. För det första stod en särlagstiftning i motsättning till principen om jämlikhet: samma rättigheter var oförenligt med speciella fördelar. För det andra kunde ingen vara säker på hur långt en särlagstiftning skulle utsträckas. För det tredje skulle en lagstiftning hindra kvinnor från att tjäna sitt livsuppehälle utan att för den skull få ett slut på dåliga arbetsvillkor.²⁵ Hon lyfte fram det som framskyttade emellanåt: kvinnors rädsla för att ett förbud skulle utvidgas – att nattarbetsförbudet för kvinnor inte var det första steget mot ett likadant förbud för män utan istället det första steget mot ett generellt arbetsförbud för kvinnor, åtminstone gifta kvinnor.

Else Lüders, Berlin, stödde skyddslagarna och framhöll att ”feministernas [jäm]likhetssträvanden” ledde till felbedömningar. För henne var krav på jämlikhet/likhet på arbetsmarknaden något utmärkande för feministerna,²⁶ vilket hon hade alldeles rätt i. Det visar på hur ordet feminist var kopplat till jämlikhetssträvan i en debatt på en kvinnokongress där inte alla, bara några, var feministerna. Jämlikheten hade också betonats i Rutgers-Hoitsemas formuleringar: hon hade talat om hotet mot ”vår rätt till jämlikhet”.²⁷ Holländskan hade då inte valt det tyska ordet *Gleichheit* utan *Gleichberechtigung* (likaberättigande eller jämlikhet), antagligen just för att undvika allt missförstånd och föra tankarna till rättigheter. En annan tyska uttryckte samma motvilja som Lüders inför utländska ”feminister” och deras kritik av särlagar:

Det är glädjande att den borgerliga kvinnorörelsen i Tyskland inte har begått samma misstag som feministerna i andra länder, där dessa har avvisat speciella åtgärder för kvinnor med hänvisning till [jäm]likheten.²⁸

Lüders liksom denna talare valde att i sin polemik använda ordet *Gleichheit*, med dess dubbla betydelse av jämlikhet och likhet. Om man vill se till användningen av ordet feminist och vad det innebar vid denna tid, går inlägget

25. Berlin 1904:455f.

26. "[...] Gleichheitsstreben der Feministen [...]", Berlin 1904:456.

27. "[...] unsere Gleichberechtigung [...]", Berlin 1904:450.

28. "Es ist erfreulich, dass die bürgerliche Frauenbewegung Deutschlands nicht der Irrtum der Feministinnen anderer Länder teilt, die um der Gleichheit willen besondere Vorkehrungen für die Frau verwerfen." Berlin 1904:463.

kanske att tolka som ett påpekande om att det *fanns* tyska feminister, men att de inte begick samma misstag som utländska. Men den troligaste tolkningen är att även denna talare satte etiketten ”feminist” endast på dem som ville se kvinnor som individer med samma ekonomiska rättigheter som män och tog avstånd från deras krav.

Lily Braun – en av få representanter för organiserade arbeterskor på kongressen – hävdade, precis som det socialdemokratiska partiet, att skyddslagar gav kvinnor bättre arbetsvillkor. Beviset var att kvinnors antal i lönearbetet ökade.²⁹

Berlinkongressens stora slutmöte hölls på en lördag. Rubriken för dagen var ”Kvinnorörelsens grundvalar och mål”. De två talarna var Charlotte Perkins Gilman och Helene Lange. Charlotte Perkins Gilman var en beundrad och omstridd teoretiker och socialist med anknytning till den nordamerikanska kvinnorörelsen, som hade varit med redan på Londonkongressen 1899. Hon var en framstående talare i den yngre generationen. Genom sin bok *Women and Economics: A Study of the Economic Relations Between Men and Women as a Factor in Social Evolution* som utkommit år 1898 hade hon blivit en erkänd auktoritet. Boken fanns översatt till tyska och flera andra språk. 1903 hade hon vidareutvecklat sin analys i boken *The Home: Its Work and Influence*. Hon ansåg att kvinnor förtrycktes i hemmet, något som i grunden måste förändras för att de skulle bli emanciperade. Charlotte Perkins Gilman kallade sitt föredrag i Berlin för ”En ny teori om kvinnofrågan”.

Helene Lange, lärarinna, ansågs som den främsta inom den moderata borgerliga kvinnorörelsen i Tyskland vid denna tid. Från 1892 gav hon ut månadstidningen *Die Frau*, vilken hon betraktade som sitt livsverk. Från år 1894 hade hon tillhört styrelsen för Bund Deutscher Frauenvereine och varit med om att ansluta föreningen till International Council of Women. Hon avvisade samverkan med den socialistiska kvinnorörelsen. Lange ogillade vänsterflygeln för att den ville se kvinnor förena moderskapet med yrkesarbete, inte heller uppskattade hon uppluckringen av den rådande sexualmoralen. Hon talade under rubriken ”Kvinnorörelsens slutmål”.³⁰

29. Berlin 1904:456f.

30. ”Eine neue Theorie der Frauenfrage” och ”Das Endziel der Frauenbewegung”. Berlin

Tyvär finns inte Charlotte Perkins Gilmans tal tryckt, troligen för att hon, liksom flera amerikanska talare, höll sitt anförande utan manuskript. Hon var enligt Lydia Wahlström ”utan gensägelse [...] kongressens populäraste personlighet”, vilket Wahlström menade berodde på hennes sätt att uppträda. De hyllningar Gilman blev föremål för var ”en teatersuccès, ett utslag af den lätttrörda tyska publikens hänförelse för begåfning, men också skönhet, klädsel, minspel och – tydligt amerikanskt uttal [...]” Wahlström tyckte att Gilman ibland fick applåder för väl enkla utspel. När hon till exempel sade att ”det är inte bra när kärlek är beroende av pengar”/”det är inte bra när kärlek och pengar blandas ihop” hade hon avbrutits av vilda applåder.³¹ Citatet ger dock i ett nötskal en av Charlotte Perkins Gilmans huvudteser – nämligen att kvinnor skulle vara ekonomiskt oberoende. Gilman var evolutionist och byggde utifrån Darwins lära en samhällsanalys, enligt vilken den naturliga utvecklingen av kvinnan hindrades av traditioner från en tidigare historisk tid. Fortfarande gjorde en onaturlig ”sexuo-economic relation” en kvinna beroende av en man på samma sätt som hans häst var det. Hon försörjdes av honom. Men fria djur och fria människor försörjde sig själva. Människosläktets alla egenskaper fanns hos både man och kvinna, av olika kön men av samma mänsklighet. Kvinnor liksom män borde få förverkliga sig och bli ekonomiskt självständiga. Gilman hade som sagt socialistiska sympatier³² och hennes slutsatser låg nära de socialistiska feministernas, som krävde samma skyddslagar för män och kvinnor. Det var troligen dessa eller liknande tankar Charlotte Perkins Gilman framförde vid mötet. Hon hade nyligen avslutat ännu ett stort verk med titeln *Human Work*³³ och antagligen framlade hon vid kongressen delar av sin där utvecklade organiska samhälls-syn, enligt vilken varje människa måste finna sin rätta arbetsuppgift. Hennes bidrag skilde sig med största säkerhet totalt från den följande talarens.

1904:601–615; *Handbuch Berlin* 1904: 101; Charlotte Perkins Gilman, bl a Määttä 1997, om boken s 50ff; se även Gilman 1898, 1903. Om Helene Lange, Weiland 1983:148ff; Lange 1901–1906.

31. Susan B. Anthony, Carrie Chapman Catt och Anna Shaw talade också utan manus. Berlin 1904, Vorwort: VII. ”It is not good that love should be mixed with money”, Wahlström 1949:198; *Dagny* 1904:281; Protokollet noterade ”stürmischem Beifall” när Gilman talade vid en annan diskussion, om den gifta kvinnans situation. Berlin 1904:405.

32. Määttä 1997:31ff (forskningsöversikt); 50ff; Perkins Gilman hade aktivt deltagit i Andra socialistiska internationalen i London 1896, Knight 1994:631ff. Gilman 1935.

33. Enligt Määttä 1997:58ff hette boken så; Jfr dock bibliografien Knight 1994:923; Gilman 1903 är en bok med titeln *The Home: Its Work and Influence*.

Helene Lange, tillika kassör i ICW, fick hålla kongressens sluttal. Hon inledde med en kritik av den radikala kvinnorörelsens historia. Kvinnliga pionjärer, som Mary Wollstonecraft, hade med orätt trott att kvinnor skulle kunna uppnå samma rättigheter som män. I motsats till Wollstonecraft framhöll Lange att hon själv hyste samma åsikt som den konservative engelske politikern Edmund Burke, nämligen att "[...] den samhälleliga ordningen inte endast kan vara grundad på förnuftet utan [måste vara] förankrad i den mänskliga naturen, av vilken förnuftet enbart utgör en liten del". Det är inte långsökt att läsa in en polemik mot den natur som Charlotte Perkins Gilman hänvisade till för kvinnors ekonomiska självständighet.

Men Lange avvisade långt ifrån all kvinnoemancipation även om hon framförde reservationer mot vissa riktningar. En kamp mellan kvinnor och män om ett liv under nya förhållanden hade tagit sin början med rationalismen – det var Langes syn på upplysningstidens bidrag till kvinnornas ställning. De andliga värden som kvinnor tidigare hade stått för hade blivit undervärderade. Kampen mellan könen hade gjort att hindren för emancipationen hade blivit många, några begripliga, andra beklagansvärda. Bland de alltför enkla program, som kvinnor lanserat i rörelsens början, nämnde Lange "dogmen om den totala friheten på arbetsmarknaden som hade ställts mot de trängande behoven av en arbetarskyddslagstiftning för kvinnor". Hon ställde total marknadsfrihet som motsats till statlig reglering. Hon nämnde inte det socialistiskt feministiska alternativet, som ju ändå hade framförts under kongressen.

Lange ville slå vakt om kvinnorörelsens moraliska anspråk. Hon var besviken på den nyare "estetiska individualism, som Ellen Key hade infört i kvinnorörelsen". Hon kritiserade den för låg social medvetenhet. Lange ifrågasatte om denna riktning var så barnvänlig som den själv menade, eftersom den förhäriligade egoismen och det naturliga. Hon varnade kvinnorörelsen för att följa impulser och instinkter.

Hur borde det slutliga målet se ut? Kvinnor borde använda sin kvinnlighet, sin särart, i samhällets tjänst och inom alla verksamhetsområden. Lange kritiserade Ellen Keys individualism med dess betoning av det personliga moderskapet men prisade, liksom Key, kvinnors särart. Hon önskade en förening av den nya kvinnliga individualismen med en "uppvärdering av de speciella talanger och förmågor som kvinnor hade". Den nya individualismen fick inte

vända kvinnors intressen inåt mot det lilla livet, utan skulle sporra dem till politisk aktivitet. Hon understödde uttalat arbetarskyddslagar för kvinnor:

Därför blir det naturligt att som en av de viktigaste socialpolitiska frågorna försöka vinna tillbaka kvinnan till hennes arbete som mor, att få bort henne från den monstruösa grottekvarnen, genom en försiktigt avpassad skyddslagstiftning för arbeterskor.

Skyddslagstiftningen blev för Lange medlet för att rädda kvinnor som mödrar. Att införa särlagar för kvinnor skulle öppna dörrarna för ett kvinnligt inflytande. Helst skulle hon se kvinnor med barn hemma vid spisen, långt ifrån den fasansfulla fabriksmiljön. Kvinnorörelsens slutliga mål borde vara att föra ut kvinnors särart i samhället för allas bästa samtidigt som kvinnor som hade barn stannade hemma hos dem.³⁴ Ogifta kvinnor utan barn fick vara verksamma för hela samhället. Giftna kvinnor utan barn har ingen plats i Langes modell, inte heller ogifta mödrar.

Helene Lange och Charlotte Perkins Gilman var antagligen bara överens på en enda punkt: om farorna med en överdriven individualism. Langes idealkvinna var moderlig på ett sätt som var Gilman främmande. Men moderligheten var på frammarsch, vilket gick att förstå utifrån kongressens tidigare diskussioner om kvinnor i industriarbete. Och modern sågs som en del av familjen.

Den syn på kvinnan i förhållande till arbetet som kom fram i de viktiga inlednings- och avslutningstalen och i diskussionerna om skyddslagar på kongressen handlade ofta om kvinnliga plikter och moderskap. Motståndet mot särlagar var mindre än tidigare – företrätt av färre personer när det gällde de inbjudna talarna, inte prioriterat i den tyskredigerade protokollsboken

34. "[...] die gesellschaftliche Ordnung nicht allein auf die Vernunft gegründet werden müsse, sondern auf die menschliche Natur, von der die Vernunft nur ein sehr Kleiner Teil sei" (606); "[...] dem Dogma der vollen Berufsfreiheit auch gegenüber den dringendsten Forderungen des Arbeiterinnenschutzes [...]" (609); "[...] jener ästhetische Individualismus, wie ihn Ellen Key in die Frauenbewegung eingeführt hat" (610); "Auf die Frauen angewandt bedeutet das nichts anderes, als die volle Wirkung ihres Frauentums, ihrer Eigenart, auf alle Lebensäusserungen der Gesamtheit" (611); "[...] die Verwertung der eigenartigen Frauenkraft" (612); "Deshalb bleibt es natürlich doch mit die wichtigste sozialpolitische Aufgabe, durch einen den Verhältnissen vorsichtig angepassten Arbeiterinnenschutz die Frau aus der ungeheuren Treitmühle der Industrie für ihren Mutterberuf zurückzugewinnen. Sonst wuerde hier allmählich ein Stück weiblichen Einflusses verloren gehen, das an keiner anderen Stelle zu ersetzen, auf keine andere Weise wieder einzubringen wäre." (612f), Langes tal: Berlin 1904:606ff.

– vilket sammanlagt tyder på att nattarbetsförbudet för kvinnor var på väg ut ur fokus. Eller på att motståndet höll på att motas bort. Men ännu hördes det socialistiskt feministiska kravet på jämlikhet på arbetsmarknaden med skydd för alla. Och Gilman var inbjuden, men saknades i den tryckta redovisningen, liksom Rutgers-Hoitsema. För eftervärlden, och för den intresserade i samtiden som skaffade sig kongresshandlingarna, har motståndet mot säråtgärder därför vid en enkel läsning verkat mindre än det ännu var.